

Jochem Willemsen

Henri Dunantlaan 2

9000 Gent

jochem.willemsen@ugent.be

09/264.91.15

DE HERHALING BIJ DE PSYCHOSE

Een theoretisch vraagstuk

Sinds het elfde seminarie van Lacan onderscheidt men binnen de psychoanalyse vier basisconcepten: het onbewuste, de drift, de overdracht en de herhaling. De eerste drie concepten vormen de drie assen in de theorievorming over de psychose: het onbewuste van de psychoticus, zijn genot en de psychotische overdracht. Deze drie concepten zijn reeds lang en uitgebreid bediscussieerd. Het vierde basisconcept echter, de herhaling, bleef quasi onbesproken binnen de literatuur over de psychose. Moeten we hieruit besluiten dat de analytici het erover eens zijn dat er geen psychotisch equivalent bestaat van de neurotische herhaling? De gevalstudies over psychotici lijken dit te bevestigen, want wie heeft er al gehoord van een herhalingspatroon bij Schreber of Joyce?

Nochtans is niet iedereen het hierover eens. In ons literatuuronderzoek vonden we drie bronnen over deze kwestie. We overlopen kort. *In Actes de l'Ecole de la Cause freudienne* staat de weerslag van een colloquium uit 1987 rond het thema van *L'acte et la répétition*. Françoise Josselin en Bernadette Diricq-Lemaire nemen stelling tegen de toepassing van het concept van de herhaling op de psychose, op grond van het eigenaardige statuut van de betekenaar (Gorog, 1987: 102). Françoise Josselin merkt op dat de betekenaar binnen een psychotische structuur het object niet omvormt tot het afval van de taal. Daardoor is de betekenaar niet in staat om het psychotische subject te funderen als verdeeld subject. Het gevolg is dat de psychoticus een *passage à l'acte* pleegt wanneer hij zich als subject bedreigd voelt door een manifest aanwezig reëel object. Françoise Josselin verwijst dan naar de dubbelmoord van de zusters Papin. Bernadette Diricq-Lemaire spreekt over steeds terugkerende fenomenen van automutilatie en reproductie van tekeningen bij een jong psychotisch meisje.

Het gaat hier volgens haar niet om de herhaling van een betekenaar, maar om de reproductie van een letter, van een teken dat een effect van genot heeft.

Twee andere sprekers echter, zijn een andere mening toegedaan. Catherine Lazarus-Mattet spreekt van een herhaling die zich uitspreidt van in de forclusie tot aan het moment van de declenchering. Wat zich dan herhaalt, is de confrontatie met *Un-Père* (idem: 102). Ze geeft het voorbeeld van een vrouw die dertig jaar voordien het volgende van een man te horen kreeg: “Je ne te ferai pas jouir sinon tu irais chercher ça chez tous les hommes.” Die zin tekende de declenchering van deze vrouw omdat ze hier De man tegenkwam, de reële vader die het genot – ‘ça’ – bij zich heeft. Deze declenchering herhaalt de oorspronkelijke forclusie in zoverre het genot van de reële vader aanwezig blijft. Volgens Eric Laurent is er een voortdurende herhaling van het genot in het psychotische symptoom (Laurent, 1987: 79). Het verschil tussen een neurotische herhaling en een psychotische herhaling bestaat eruit dat de eerste binnen het discours plaatsgrijpt en de tweede buiten het discours. De neurotische herhaling ontstaat op de positie van de waarheid, terwijl de psychotische herhaling ontstaat in het reële (idem: 80).

In dezelfde lijn ligt een recenter artikel van Alfredo Zenoni waarin hij de psychotische herhaling benoemt als *la fixité de la Chose*: vermits de psychoticus het Ding niet verloren heeft door de castratie, zal hij het steeds terugvinden (Zenoni, 2000: 36). Zenoni schetst twee versies van het genot. De eerste versie is de *père*-versie: het genot is gecastreerd en het object *a* is geïnstalleerd als oorzaak van verlangen. Het gevolg is de neurotische herhaling waarin er steeds gezocht wordt naar een substituuut van het oorspronkelijk object – een substituuut dat nooit hetzelfde kan zijn als het origineel. In de tweede versie van het genot is het object niet gecastreerd: daarom blijft dit genot verbonden aan het oorspronkelijk object (*fixité de la Chose*) en keert steeds terug in het reële.

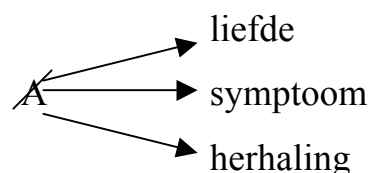
Een derde standpunt in deze kwestie vinden we in het boek *Les absents de la mémoire* van Cathérine Kolko. Ze zegt dat men een analogie kan maken tussen

de constructie van de waan en de herhaling bij de traumatische neurose, omdat beide een fundamentele representatie ontberen (Kolko, 2000: 39).

Een aantal gezagvoerende auteurs lijken dus te zeggen dat er een psychotische herhaling bestaat, maar dan ‘anders’. Wij zullen in dit artikel onderzoeken hoe ‘anders’ die herhaling dan wel is, en of het concept van de herhaling dan nog wel van toepassing is. Daarvoor bekijken we kort hoe de herhaling zich bij de neurose ontwikkelt, om vervolgens de vergelijking te maken met de psychose.

Een zelfvoltrokken noodlot

Bij de neuroticus gaat de herhaling recht terug naar het Oedipuscomplex waarin het tekort van de Ander ontstaat. De symbolische Vader doorbreekt de relatie tussen kind en eerste Ander met de betekenaar van de Wet. Als gevolg daarvan wordt enerzijds het subject gecastreerd, en anderzijds de Ander gedeeld in het symbolische (de schatkamer van betekenaars) en het reële (het genot). Omdat symbolische en reële niet volledig overlappen bestaat er een tekort van de Ander. We zouden kunnen stellen dat het neurotische subject op drie manieren kan reageren op het tekort van de Ander:

Liefde bestaat uit een **geslaagde ontmoeting** met de Ander in zijn onbegrijpelijke andersheid (Lacan, 1975: 132). In de liefde treffen twee subjecten elkaar die erkennen dat ze verschillend zijn. Het tekort van de Ander

betekent dat verschillende subjecten niet verzameld kunnen worden onder éénzelfde meesterbetekenaar S1. Liefde gaat om de erkenning dat verschillende subjecten zich representeren met verschillende betekenaars.

Het symptoom is de reactie waarbij het subject een **oplossing** bedenkt voor het tekort van de Ander: de hysterische revendicativiteit of de dwangneurotische oblativiteit. Elke psychopathologie kan men beschouwen als een manier om de kloof tussen subject en Ander te doen verdwijnen. De hysterica zal eerst een pretentieuze S1, *le signifiant m'être*, installeren om die vervolgens van zijn voetstuk te stoten. De dwangneuroticus zal de S1 en de S2 in een rituele processie op elkaar laten aansluiten. Het symptoom blijft echter een keuze van het subject, en zolang het 'slaagt' garandeert het de instandhouding van het verlangen.

De herhaling ten slotte is geen keuze van het subject: het subject is gebonden aan een object *a* waarnaar hij steeds opnieuw vruchteloos op zoek gaat. In deze zoektocht naar het verloren object vindt het subject niet wat hij wil vinden, en vindt tegelijk wat hij niet wil vinden. Daarom is de herhaling de **mislukte ontmoeting** met het tekort van de Ander.

Laten we dit illustreren met een passage uit Freuds gevalstudie van de Rattenman, waar een kapitein een gruwelijke Chinese rattenfoltering beschrijft (Freud, 1989: 25). De Rattenman raakt helemaal overstuur door het vreemde verhaal van de kapitein. Deze confrontatie met de anale pulsie is een fragment uit het herhalingpatroon van de Rattenman. Wat gebeurt er precies? We kunnen verwachten dat de kapitein voor de Rattenman de positie inneemt van een imaginaire vader, i.e. een vader die in staat is om het tekort van de Ander op te vullen door zich te tooien met de insignes van de autoriteit (Malengreau, 1992: 106). Het verhaal van de rattenfoltering toont echter voor de Rattenman aan dat de kapitein wel degelijk een tekort heeft, namelijk een verlangen naar een sadistisch anaal genot.

Als gevolg van deze confrontatie komt het subject in een *afhankelijkheidsrelatie* te staan tegenover de Ander. De Rattenman voelt zich door de kapitein aangesproken, maar hij kan en wil niet ingaan op deze vraag. Daarom is dit voor de Rattenman een mislukte ontmoeting met het tekort van de Ander. De Rattenman zou dan zijn eigen anale pulsie moeten erkennen, en daartoe is hij niet in staat. Zolang de impliciete vraag van de kapitein onbeantwoord blijft, kan de Rattenman geen kant op. Hij zit gevangen binnen het fantasma van de Ander. Deze passieve positie ontnemt het subject de mogelijkheid om te kiezen of te verlangen. Het vervolg van het herhalingspatroon bestaat uit een zelfvoltrokken noodlot waarbij het subject zich op een actieve manier in een passieve positie tegenover de Ander plaatst (in het geval van de Rattenman gebeurt dat bijvoorbeeld in de spreekkamer van Freud als hij vertelt over de kapitein).

Als we nu onze vraag over de herhaling bij de psychose willen beantwoorden, dan moeten we nagaan hoe de psychoticus reageert op het tekort van de Ander. We onderzoeken dit aan de hand van een gevalstudie.

Casus: de Michelinman

De Michelinman – verwijzend naar de mascotte van de bekende producent van rubberbanden – bezit als psychoticus de eigenaardigheid dat hij zich heeft gestabiliseerd in een perverse praktijk. Hij is gepreoccupeerd door allerlei materialen die zacht, glibberig, rekbaar, warm, glanzend zijn zoals rubber, leer, latex, lingerie, olie en gel. Hij geniet van dit materiaal door er aan te ruiken, het te betasten en te bekijken. De lichamelijke ervaring van zijn fetisj geeft hem – zoals hij zelf aangaf – een ‘speciaal’ gevoel.

Rond z'n twintigste begint hij met dit materiaal fantasieën op te bouwen. Hij organiseert breed opgezette vrijpartijen met zijn partner waarbij hij het scenario

van films of boeken volgt. Eveneens kan hij urenlang kijken naar pornofilms waarin dergelijke materialen en scenario's getoond worden. Het gaat de Michelinman niet zozeer om een seksueel genot, want het dragen van de fetisj in bed of op het werk geeft hem ook gewoon een goed gevoel, zonder dat hij daarbij masturbeert.

Het gaat hier volgens ons om het niet-gefalliciseerd genot dat eigen is aan de psychoticus: de opwinding is een totaalervaring waarin heel zijn lichaam is betrokken. We gaan echter niet uitwerken hoe deze fetisj stabiliserend werkte voor deze casus, noch welke andere aanwijzingen er bestaan voor zijn psychotische structuur. Waar we op willen wijzen is een interessante 'herhaling' die het hele leven van de Michelinman doortrekt.

De patient weet zeer goed waar zijn fetisjisme vandaan komt: zijn vader was als lid van de lokale boogschuttersgilde belast met de corvee om de pluimpjes van de pijlen te schilderen. Hiervoor gebruikte de vader dikke rubberen handschoenen. De Michelinman had als jong kind de gewoonte om deze handschoenen te stelen van zijn vader en ze te verbergen op allerlei geheime plekjes in huis. Dit is het vertrekpunt van het herhalingpatroon. Even later begon hij seksueel getinte spelletjes te spelen met de rubberen handschoenen: hij hield ze bijvoorbeeld tussen zijn benen om een koe te imiteren. Op tienjarige leeftijd, had hij gedurende een hele periode steeds dezelfde droom: hij zag zichzelf ingepakt in rubbermateriaal als een Michelinmannetje rondbotsen over de wereld en hij kwam altijd terug op dezelfde plaats. Bij het ontwaken uit deze droom heeft hij een fantastisch gevoel van onkwetsbaarheid. Over zijn pubertijd meldt hij een fascinatie voor het rubbermateriaal, maar het is pas vanaf zijn twintigste dat hij bovenvermelde fantasieën in praktijk begon te brengen met een partner.

We zien hier dus een 'herhalingpatroon' dat zich uitstrekt vanaf de oedipale leeftijd tot in het volwassen liefdesleven, en dat doordringt in dromen, spel en fantasie. Kunnen we deze 'herhaling' vergelijken met de neurotische herhaling?

Een psychotische herhaling?

Het is duidelijk dat er een fantasma aanwezig is bij de Michelinman, maar geen basisfantasma zoals bij de neuroticus. We bedoelen hiermee dat het perverse fantasma niet in de psychische structuur van deze psychoticus gekrast staat. Het fetisjisme komt ter suppletie van het onstuitbare reële. Merkwaardig hierbij is de observatie dat het object *a* voor deze patiënt geen afwezigheid is: hij heeft het rubbermateriaal bij zich en kan het voelen en betasten. In tegenstelling tot de neuroticus en de pervert is het object van genot geen gecastreerd object maar een aanwezig object. Men zou kunnen zeggen dat deze man het object *a* letterlijk op zijn lichaam draagt onder de vorm van lingerie, olie of allerlei rubberen attributen. Dit illustreert Lacans stelling dat de psychoticus het object *a* op zak heeft (Lacan, 1967).

Deze stelling is echter niet vreemd aan andere gevallen van psychose. Meer algemeen kan men vaststellen dat de psychoticus zijn genot reguleert met een aanwezig object. Bij de automutilatie en de toxicomanie is het bloed en de drug aanwezig, in het schrijven wordt de letter gematerialiseerd, in de hallucinatie zijn er allerlei waarnemingen en in de paranoia ziet men de blik verpersoonlijkt. Het hele verschil met de neurose bestaat er dan uit dat het object *a* voor de psychoticus een directe presentatie (present stellen) is van het genot, terwijl de neuroticus het moet stellen met een re-presentatie, namelijk de betekenaar. De suppletie van de psychoticus bestaat uit de regulatie van het genot met een concreet object, terwijl de oedipale 'suppletie' van de neuroticus altijd draait om een regulatie van het verlangen met een verloren object.

Bij de Michelinman is dus zeker een fantasma aanwezig, alhoewel het anders is dan bij de neurose. De vraag is nu of zich over dit fantasma een dynamiek ontpopt die vergelijkbaar is met de dynamiek van de herhaling bij de neurose.

We moeten dan echter vaststellen dat de Michelinman een heel ander uitgangspunt heeft in de herhaling dan bijvoorbeeld de Rattenman. De neuroticus is binnen de herhaling passief overgeleverd aan de Ander. Bij de Michelinman zien we dat hij van in het begin een actieve positie inneemt binnen het fantasma: de 'herhaling' is namelijk ontstaan op het moment dat hij de rubberen handschoenen van zijn vader afnam. In zekere zin castreerde hij hiermee zijn vader, hij ontnam hem een object. Op die manier verwierf hij controle over de Ander. Men zou kunnen stellen dat in deze casus de controle over een object de kanten doet keren binnen het fantasma: eerst was hijzelf het passieve object van genot van de Ander, nu kan hij met een object het genot van de Ander manipuleren. Het psychotische subject dat oorspronkelijk gevangen zit als object in het fantasma van de eerste Ander, plaatst hier een ander object tussen hemzelf en de Ander.

Dit geldt niet enkel voor deze casus. Een andere psychoticus bijvoorbeeld ontwikkelde de waan dat de psychologen van de instelling hem observeerden via camera's in de douches. In eerste instantie was dit een ervaring van passieve overlevering aan de Ander. Deze patiënt kwam echter op het idee om 'terug te kijken' in de camera's. Hij dacht hierdoor de psychologen te kunnen beïnvloeden, tot op het punt dat hij zichzelf psycholoog van de psychologen waande. Enige tijd later heeft deze patiënt een dure camera gekocht en is zelf allerlei amateuristische filmpjes beginnen draaien. We zien ook bij deze casus dat de relatie tot de Ander gereguleerd wordt door een aanwezig object: de blik. De suppletie bestaat eruit om het object van de Ander, meer bepaald de vader, te bemachtigen en voor eigen genotregulatie aan te wenden. Niet zelden bevat het psychotische fantasma een referentie naar de vader. We zien dit zeer duidelijk bij de Michelinman, maar we zouden ook naar Joyce kunnen verwijzen die de levensstijl van zijn vader overneemt. Het object van de vader dus als verweer tegen het genot van de moeder. Zolang de psychoticus controle heeft over het object *a*, blijft hij gestabiliseerd; van zodra de vader zijn object van genot

terugneemt wordt de vader *Un-père*, de *Père jouisseur* die de declencheringsprovoceert.

Nog een vignette om deze ambiguïteit van de vader te illustreren. Wintrebert beschrijft kort het geval van een melomane psychotische jongeman die wanhopig komt klagen dat hij zo graag een muziekstuk zou willen schrijven (Wintrebert, 1999: 22). Hij is er echter van overtuigd dat het daarvoor te laat is: om te kunnen componeren zou hij helemaal vanaf nul moeten herbeginnen. Maar “il faudrait une césure” om opnieuw te kunnen beginnen, zegt hij, hetgeen hij nu letterlijk realiseert door te automutileren. Zijn interesse voor klassieke muziek gaat terug tot zijn derde levensjaar, toen zijn vader hem verplichtte een hoofdtelefoon te dragen om klassieke muziek te leren kennen. Volgens Zenoni ligt de vader met deze opvoedingsstijl, waarbij het genot ligt in de extreme eis naar muzikale kennis, zonder plaats te laten voor het subject, aan de oorsprong van de psychotische structuur (Zenoni, 2000: 37). De vader komt hier naar voren als een *Père jouisseur* die het kind als object inschakelt in zijn genot om op te voeden. In zoverre het subject er niet in slaagt deze objectpositie te verlaten kan het geen stabiele structuur ontwikkelen – hetgeen bij deze jongeman nog niet het geval is. Maar de vader speelt hier niet enkel een rol die het psychotisch subject destabiliseert: hij reikt zijn zoon ook iets aan waarmee hij zich kan stabiliseren. De jongeman weet zeer goed dat hij iets moet doen met klassieke muziek om te stabiliseren, alleen heeft hij zijn vorm van suppletie (nog) niet kunnen ontwikkelen. De voorwaarde om klassieke muziek als suppletie te ontwikkelen bestaat eruit dat hij zelf iets creëert, dat wil zeggen het object (muziek) uit handen neemt van zijn vader en er zelf iets mee doet. Deze overgang van hij als object onderworpen aan de muzikale liefde van zijn vader naar hij als muzikliefhebber, is de “césure” waarover de jongeman spreekt. De Michelinman realiseert deze “césure” door de handschoenen te stelen, Joyce realiseert ze door te schrijven, en de jongeman zal ze misschien realiseren door te componeren.

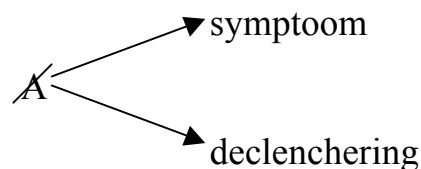
De rol van de vader voor de psychoticus is dus ambigue omdat hij zowel de declenchering kan veroorzaken als aanzetten tot suppletie. De vader van een neuroticus heeft een gelijkaardige dubbelzinnige rol: enerzijds voltrekt hij de castratie van het genot, maar anderzijds is de confrontatie met zijn genot binnen de herhaling traumatisch (cfr. de kapitein van de Rattenman). Hoewel binnen beide structuren de rol van de vader dubbelzinnig is te noemen, toch vervult hij in elke structuur zijn rol op een andere manier. Zenoni maakt in zijn artikel het eerder vermelde onderscheid tussen *père*-versie voor de neurose en de vader die zijn object van genot manifest aanwezig stelt. Dat object van genot van de vader is niet de handschoen (Michelinman), de muziek (de jongeman) of literatuur (Joyce) – maar het kind zelf. De *père*-verse vader introduceert het kind als subject binnen een verlangen. De tweede voert het kind als object binnen in een genot. Vanaf dat punt kan het neurotisch of psychotisch subject verschillende wegen inslaan, zoals we er hierboven reeds drie hebben vermeld voor de neuroticus. Voor het psychotisch subject zijn er ook verschillende wegen, maar daar komen we later op terug.

Eerst willen we hier onze redenering over het vraagstuk van de herhaling bij de psychose afronden door te concluderen dat het uitgangspunt van de ‘herhaling’ bij de psychose radicaal verschilt van het neurotische uitgangspunt. Doordat de psychoticus een actieve positie inneemt, komt hij niet in een schuldrelatie te staan tot de Ander. De Rattenman voelde zich door de kapitein geïnviteerd om zijn anale genot te bevredigen. Bij de neurose gaat de herhaling terug op een vraag van de Ander waarmee het subject geen raad weet, met als gevolg dat de vraag een verwijt wordt en het verwijt een zelfverwijt. De Michelinman daarentegen kan zeer goed beantwoorden aan het tekort van de Ander: hij heeft het object van genot bij zich en kan anderen laten meegenieten. Daarom heeft hij ook nooit begrepen waarom zijn partners niet altijd wilden meewerken in zijn fantasma’s: hij draagt het genot immers bij zich.

Besluit

De ‘herhaling’ bij de Michelinman heeft meer weg van een gelukke ontmoeting met het reële. Het statuut van de ‘herhaling’ bij de psychose verschilt zeer sterk van het statuut van de herhaling bij de neurose: het rubbermateriaal is een oplossing voor het probleem dat het tekort van de Ander hem stelt. Met andere woorden, de perversie is het symptoom van de Michelinman, niet zijn herhaling. Het psychotisch symptoom bewijst de creatieve kracht van de psychoticus. Dit illustreert Lacans stelling dat de psychoticus vrij is: binnen de suppletie neemt hij een zeer sterke actieve positie in binnen het fantasma. Voor de neuroticus is de herhaling daarentegen het fenomeen bij uitstek dat zijn onvrijheid bewijst. In de kuur moet men dus zeker niet betrachten om het ‘herhalingspatroon’ van de psychoticus te doorbreken zoals men bij de neuroticus doet. Daarom zouden we het ‘herhalingspatroon’ dat zich in het leven van de psychoticus kan uittekenen, niet willen benoemen als een psychotisch equivalent voor de neurotische herhaling. Het uitgangspunt en de dynamiek zijn zo verschillend dat we het concept van de herhaling niet gepast vinden.

Dat betekent echter niet dat er niets repetitiefs kan opgemerkt worden binnen de psychose. De psychoticus heeft eigenlijk twee manieren om te reageren op het tekort van de Ander:

Het psychotische symptoom (of suppletie) hebben we hierboven al besproken. We zien dat er bij de psychoticus een element kan bestaan dat steeds op dezelfde manier zijn opwachting maakt in de levensloop van het subject. Wij zouden

ervoor pleiten om deze repetitiviteit te klasseren als onderdeel van het psychotische symptoom.

De keerzijde van de vrijheid van de psychoticus ligt erin dat hij ook kan reageren met een declenchering, namelijk in die situatie waarin de suppletie geen stand houdt tegen het genot van de Ander. In de declenchering zit ook een zekere repetitiviteit, vermits datgene wat door het subject verworpen is – namelijk de Naam-van-de-Vader – dan terugkeert binnen het reële als *Père jouisseur*. Lacan spreekt in die situatie over *le retour dans le réel*. We verkiezen om de repetitiviteit van forclusie en declenchering te benoemen als ‘terugkeer in het reële’ in plaats van herhaling.

Voor deze observatie zou men alternatieve benamingen kunnen ontwikkelen zoals *la fixité de la Chose* (Zenoni), *redoublement*, *réiteration* (Josselin) of *reproduction de la lettre* (Diricq-Lemaire). Deze termen beschrijven een aspect van wat reeds vervat zit in de concepten van suppletie en terugkeer in het reële, en verdienen daardoor niet het statuut van autonoom concept zoals de herhaling bij de neurose.

Keywords: repetition, psychosis, object *a*, sinthome, return in the Real

Abstract:

This article investigates the theoretical issue whether the concept of repetition is applicable to psychosis. In the neurotic subject, repetition is a reaction on the lack in the Other. The subject is confronted with a lack, a coincidence, a question to which he can not answer. By consequence, the neurotic is passively subjected to the Other. A case-study makes us clear that the psychotic reacts differently on the lack in the Other. On the one hand, the psychotic can find an

answer in the jouissance of the father, and this jouissance will repeat itself during the life-course. This ‘repetition’ comes down to the concept of the *sinthome* – which is not the case for a neurotic. On the other hand, some psychotics may be unable to find an answer to the lack in the Other, and they will experience a return in the Real. In these patients, a repetition is traceable, but this comes down to the concept of *le retour dans le réel*. Therefore, it is concluded that the concept of repetition is inadequate to the psychotic structure.

Abstract:

Dit artikel wil het theoretische vraagstuk beantwoorden of het concept van de herhaling toepasbaar is binnen de psychotische structuur. Binnen de neurose is de herhaling een mogelijke reactie van het subject op het tekort van de Ander. Het subject wordt geconfronteerd met een tekort, een toeval, een vraag waarop het geen antwoord kan vinden. Het subject is dan passief overgeleverd aan de Ander. Aan de hand van een gevalstudie zien we dat de psychoticus anders reageert op het tekort van de Ander. Enerzijds kunnen psychotici een antwoord vinden in het genot van de vader en dit genot gaat zich herhalen doorheen de levensloop. Deze ‘herhaling’ is echter terug te voeren tot het concept van het symptoom – hetgeen niet zo is bij neurotici. Anderzijds kunnen sommige psychotici geen antwoord vinden op het tekort van de Ander en zij ondervinden een terugkeer van het reële. Bij deze patiënten is ook een ‘herhaling’ merkbaar maar deze is terug te voeren tot het concept van *le retour dans le réel*. Daarom wordt besloten dat het concept van de herhaling inadequaat is voor de psychose.

BIBLIOGRAFIE

- S. Freud (1989), *Opmerkingen over een geval van dwangneurose [de 'Rattenman']* (ZG5), Boom Meppel Amsterdam
- F. Gorog (1987), "La répétition dans la psychose", *Actes de l'Ecole de la Cause freudienne*, nr. 12, pp. 101-103.
- C. Kolko (2000), *Les absents de la mémoire, figures de l'impensé*, Éditions Eres.
- J. Lacan (1967), "Petit discours aux psychiatres", conférence à Sainte-Anne du 11 novembre 1967, inédit.
- J. Lacan (1975), Le séminaire XX, *Encore*, texte établi par J.-A. Miller, du Sueil Paris.
- E. Laurent (1987), "La répétition dans la psychose", *Actes de l'Ecole de la Cause freudienne*, nr. 12, pp. 79-83.
- P. Malengreau (1992), "Fonction paternelle et direction de la cure", *Les feuillets du Courtil*, nr. 5, pp. 103-116
- M. Wintrebert (1999), "Un florentin dans la ville", *La lettre mensuelle*, nr. 181, pp. 22.
- A. Zenoni (2000), "Répétition et fixité de la Chose", *Quarto*, nr. 72, pp. 36-37.